

АБАЙДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ИДЕЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОҒАМДА ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Назигул Слямболовна Газизова

КЕАҚ Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Әлеуметтік мониторинг және болжау орталығының жетекшісі, педагогика
ғылымдарының кандидаты, ҚР ПФА корреспондент-мүшесі; Семей қаласы,
Қазақстан Республикасы; e-mail: nazken_g@mail.ru

Аннотация. Мақалада Абайдың құқықтық көзқарастары мен идеяларын қазіргі кездегі қоғамдық құқықтық мәдениетті дамытуға, сонымен қатар адам құқығын қорғауда қолдану қажеттілігі баяндалады. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, аталған мәселелерге қатысты ғылыми-әдіснамалық ұсыныстар беріледі. Зерттеу жұмысының пәні - адамгершілік, демократиялық, адамсүйгіштік қасиеттерді Абай идеялары арқылы дамыту. Мақалада Абай шығармашылығының кез келген адамның дүниеге көзқарасын, болмысын, азаматтық ұстанымын қалыптастыратыны баяндалады. Сонымен қатар мақалада Абай шығармашылығындағы заң, құқық саласындағы және құқықтық мемлекет туралы айтылғандарын зерттеудің қажет екендігі айтылады. Тақырыптың мазмұнын ашуда Абай шығармалары сараланып, оның теориялық негіздерін қазіргі кезеңдегі құқық саласында қолдану үшін салыстырмалы талдау жасалды, Абай шығармаларының құқықтық тұстарын насихаттау үшін сауалнама жүргізіліп, әртүрлі нысандағы іс-шаралар ұйымдастырылып, өткізіліп, оның нәтижелері мақалада сараланады. Зерттеу нәтижелері аталған тақырып бойынша толыққанды, жүйелі жұмыстардың жоқ екенін көрсетті.

Мақалада Абай шығармашылығын талқылаудан туындаған мәселелерді зерттеудегі негізгі заманауи тәсілдер қарастырылады, сонымен қатар оқыту мен білімнің қазіргі тәжірибесінің өзгеруіне әсерін тигізетін дәстүрлі және заманауи әдістер қолданылды. Осыған орай жастарды әділеттілікке, елжандылыққа, адал еңбекке, біліктілікке, іскерлікке Абай шығармалары арқылы тәрбиелеп, ұлттық, құқықтық мәдениетті дамыту туралы ұсыныстар беріледі.

Бүгінгі таңда сапалы заңдарды қабылдап, әділ сот шешімін шығаруда, сонымен қатар сыбайлас жемқорлық қылмыстарға жол бермеуде, құқықтық нормаларды талқылауда Абай мұрасынан алатынымыз өте көп екендігі және Абайдың құқықтық көзқарастарын зерттеп, оның қоғамның барлық саласындағы құқықбұзушылықтың алдын алуға қолданылуы үшін педагогтармен қатар құқық саласындағы мамандарды тарту қажеттілігі анықталды. Жұмыстың нәтижесінде Абай шығармаларына сүйену арқылы қоғамдық құқықтық мәдениетті дамыту керек деген тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: құқық, заң, адам құқығы, адамгершілік, нигилизм, құқықтық мемлекет, демократия, парламент, азаматтық.

ПРАВОВЫЕ ИДЕИ АБАЯ И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ОБЩЕСТВЕ

Газизова Назигул Слямболовна

НАО «Университет имени Шакарима города Семей», руководитель Центра
социального мониторинга и прогнозирования, кандидат педагогических наук,
член-корреспондент АПН РК; г.Семей, Республика Казахстан;
e-mail: nazken_g@mail.ru

Аннотация. В статье излагается необходимость применения правовых взглядов и идей Абая в развитии современной общественной правовой культуры, а также в защите прав человека и на основании результатов исследования даются научно-методологические

рекомендации по обозначенным проблемам. Предмет исследовательской работы - развитие нравственных, демократических, человеческих качеств через идеи Абая. В статье отмечается, что творчество Абая формирует мировоззрение, бытие, гражданскую позицию любого человека. Также в статье подчеркивается необходимость изучения трудов Абая, в которых говорится о праве, законе и правовом государстве.

В раскрытии содержания темы изучены произведения Абая и сделан сравнительный анализ его теоретических основ для применения в области права на современном этапе, а для пропаганды правовых аспектов произведений Абая организован опрос и проведены мероприятия различных форм, результаты которых проанализированы в данной статье. Результаты исследований показали отсутствие полноценных, систематических работ по данной теме.

В статье рассмотрены основные современные подходы к изучению проблем, возникающих в результате обсуждения творчества Абая, а также использованы традиционные и современные методы, влияющие на изменение современной практики преподавания и образования. В этой связи будут даны рекомендации по воспитанию молодежи в духе справедливости, патриотизма, добросовестного труда и развитию национальной и правовой культуры.

На сегодняшний день определено, что в принятии качественных законов, вынесении справедливых судебных решений, а также недопущении коррупционных преступлений, обсуждении правовых норм мы многое получаем из наследия Абая. Для профилактики правонарушений во всех сферах жизни общества и для изучения и применения правовых взглядов Абая необходимо привлечение специалистов в области права наряду с педагогами. В результате работы сделан вывод о том, что нужно развивать общественную правовую культуру, опираясь на произведения Абая.

Ключевые слова: право, закон, права человека, мораль, нигилизм, правовое государство, демократия, парламент, гражданство.

LEGAL IDEAS OF ABAI AND PROBLEMS OF ITS USE IN SOCIETY

Gazizova Nazigul Slyambolovna

NAO «Shakarim University of Semey»,

Head of the Center for Social Monitoring and Forecasting, Ph.D.

Corresponding Member of the APN RK. Semey, Republic of Kazakhstan

e-mail: nazken_g@mail.ru

Abstract. The article outlines the need to apply the legal views and ideas of Abai in the development of modern public legal culture, as well as in the protection of human rights, and based on the results of the study, scientific and methodological recommendations are given on the identified problems. The subject of the research work is the development of moral, democratic, human qualities through the ideas of Abai. The article notes that the work of Abay forms the worldview, being, civil position of any person. The article also emphasizes the need to study the works of Abai, which talk about law, law and the rule of law.

In the disclosure of the content of the topic, the works of Abai were studied and a comparative analysis of its theoretical foundations for application in the field of law at the present stage was made, and a survey was organized to promote the legal aspects of Abai's works and events of various forms were held, the results of which are analyzed in this article. The results of the research showed the absence of full-fledged, systematic works on this topic.

The article discusses the main modern approaches to the study of problems arising from the discussion of Abay's work, as well as the use of traditional and modern methods that affect the change in modern practice of teaching and education. In this regard, recommendations will be given on educating young people in the spirit of justice, patriotism, conscientious work and the development of national and legal culture.

To date, it has been determined that in the adoption of high-quality laws, the issuance of fair judicial decisions, as well as the prevention of corruption crimes, the discussion of legal norms,

we get a lot from Abay's heritage. For the prevention of offenses in all spheres of society and for the study and application of Abai's legal views, it is necessary to involve specialists in the field of law along with teachers. As a result of the work, it was concluded that it is necessary to develop a public legal culture based on the works of Abai.

Keywords: law, right, human rights, morality, nihilism, rule of law, democracy, parliament, citizenship.

DOI: 10.52026/27885291_2024_76_1_23

Кіріспе

Абай Құнанбаевтың есімі бүгінгі таңда әлемге әйгілі. Оны таныған мемлекеттер Абайдың өз заманында көтерген мәселелерін зерделеп, әлем деңгейіндегі ғұламалардың қатарына қосады. «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында ҚР Президенті Қ.Тоқаев: «...Абайды терең тануға баса мән бергеніміз жөн. Заң үстемдігін және қоғамдық тәртіпті сақтау баршаға ортақ міндет екенін ұғынған жөн. Сондықтан азаматтарға, әсіресе, жастарға мемлекетті сыйлаудың мән-маңызын түсіндіру қажет. Осы ретте тағы да Абайдың мұрасына зейін қойған абзал.» - деген еді [1]. Өкінішке орай, Абайды тану, оның құқықтық идеяларын қоғамда пайдалану мәселесі бүгінгі күндері өз дәрежесінде емес. Абайдың құқықтық көзқарастары бүгінгі күні жүйелі түрде зерттелмей жатқан өзекті тақырыптардың бірі. Мемлекетіміздің қазіргі даму жағдайында жастарды ұлттық, патриоттық сезімге баули отырып, құқықтық мәдениетті дамыту қажет. Құқықтық сана-сезімді арттыру, құқықтық сауатсыздықты жоюдың маңызы артуда. Абай әлемінен біз осы сұрақтардың жауабын таба аламыз. Оның сол кезеңде айтқан ой-пікірлерін терең саралай отырып, бүгінгі күнгі қоғамдық қатынастарды дамытуда қолдануымыз керек.

Қолданылған әдістер мен ақпараттар

Мақалада ғылыми әдіс ретінде зерттеу мәселелері бойынша философиялық, әлеуметтік, құқықтық, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді зерттеу және талдау; зерттелудегі құбылыстардың сараптамалық бағалау әдісі; зерттелудегі түсініктер мен үрдістердің салыстырмалы-педагогикалық талдауы қолданылған. Аталған мәселені зерттеуде Абай Құнанбаевтың қара сөздері, өлеңдерімен қатар, отандық ғалымдардың еңбектері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер

Абайдың өмір сүрген әлемі мен қазіргі

уақыт аралығын сараласақ, қоғам мен мемлекет дамуында біршама өзгерістер болды. Бабалардың сөзін арқау етіп өскен қазақ халқы өркениеттің даму сатыларына көтеріліп жатса да, асыл қазына болып табылатын ғұламаларының нақыл сөздерінен айналып кетпеді. Өзектілігін заман өзгерсе де жоғалтпаған, керісінше заманның ағысында маңыздылығы артып отырған мұралардың бірегейі - Абай мұрасы. Қазіргі құқықтық қайта құрулар кезеңінде Абай шығармаларының зерделенуінің маңызы да осында.

Абай шығармаларында адамның ар-ожданы мен қадір-қасиетіне тіл тигізбейді. Біз өмір сүріп отырған қоғамда бұл жағдай керісінше өрши түскен. Адамдардың бір-біріне тіл тигізуі, ар-намысын қорлауы үйреншікті әдетке айналып кеткендей. Қоғамдық қатынастарға түсуде адамдардың мәдениетті, сабырлы, салмақты, мейірімді, әділ болуы бүгінгі күнгі өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Осы тұрғыда Абайдың бойындағы қасиеттерді адамдар өз бойларына дарытуы қажет. Құқықтық мемлекет құруға талпынып отырған еліміздің әрбір азаматы өз құқықтарын біліп қана қоймай, өзгенің құқықтарын сыйлап, бұзбауға тырысуы керек.

Абай өз кезеңінде құқықтық мемлекеттің не екенін білмегенімен, құқықтық мемлекетке тән белгілерге тоқталады. Мысалы, билік пен халықтың арасындағы байланыс, теңдік, адам құқығының қорғалуы туралы ойларының бүгінгі күні өзектілігі арта түспесе, кеміп отырған жоқ. Абай: «Адам баласына адам баласының бәрі - дос. Не үшін десен: дүниеде жүргенде туысың, өсуің, ашығуың, қайғың, қазан, дене бітімің, шыққан жерің, барар жерің бәрі бірдей... Біріне бірің қонақ, қонақ соры екенсің, өзің дүниеге де қонақ екенсің...» - дейді [2]. Бұл жерде ол тура айтпаса да адам баласының бірі-бірімен тең екенін, адам баласы бәріне ортақ табиғи құқықтарымен бірге өмірге келетінін астарлап жеткізіп отыр. Адамның өмір сүру

құқығы бүгінгі таңдағы құқықтық мемлекет қағидаттарының негізіне айналып отыр.

Қоғамдық қатынастарды реттеуде заңдар негізгі рол атқарады. Құқықтық мемлекеттің басты белгісі болып табылатын заңның үстемдігі, яғни заң алдындағы барлық адамдардың тең болуы, заңға бағыну, заңды сыйлау туралы мәселелер қазіргі қоғамда талқылаудан түспей жүрген сұрақтар қатарында. Зерттеу барысында біз Абай өз шығармаларында заң күшінің басым болуын, адамдардың жауаптылығын сөз ететіндігіне көз жеткіздік. Демократиялық қоғамдағы билік мәселесін, соның ішінде заң шығарушы органның құқықтық мәртебесінің жоғары болуына тоқталады. Бұған оның: «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» отыз жетінші қара сөзі дәлел бола алады [3].

Абайдың үшінші қара сөзінде: «Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадәрлі орысша образование алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да сайламаса, уезный начальник пенен военный губернатордың назначениясымен болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді. Оның себебі: әуелі - қызметқұмар қазақ балаларына образование беруге ол да - пайдалы іс, екінші - назначением болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді.» - деп айтылады [3]. Бұл жерде Абай билік басына парасатты адамның келгені дұрыс деп санайды. Жаңа Қазақстанды құрудағы «парасаттылық» ұғымының құндылығының артып отырғандығын бүгінгі күні барша қазақстандықтар сезінуде.

Қазіргі кезде сайлауды ұйымдастырып, өткізуде, сонымен қатар азаматтардың сайлау құқығын жүзеге асыруда орын алып жатқан олқылықтар қоғам тарапынан өткір сыналуда. Сайлауға қатысты мәселе тек біздің елімізде ғана емес, басқа мемлекеттерде де кездесуде. Халықтың бұл мәселеге араласуы демократиялық мемлекет құрып жатқан елдерге тән құбылыс. Абай өз шығармаларында сайлау мәселесін де сөз етеді. Себебі ол, өз айналасынан мансапқұмар адамдардың билікке таласуын көреді. Абай бұл туралы «Тағы да народный суд хақында» деген мақаласында: «Пайдалы адамды сайлаумен залалды адамды сайлау арасында ешбір парық болмаса, жұрт неге азаяды?... Яғни өз жақынын сайлап, бар мақсаты та-

былғандай көрінеді. Сайлау көп үшін берілген нәрсе, көп пайдасын көздеп сайланса... сайлау дұрыс өз мағынасында болғаны. Халықтың пайдасы, залалы қаралмай, «мынау туғаным-тұқымдасым...» деп сайланса, ол сайлау емес» - деп жазады [4]. Ол демократиялық мемлекетте сайлау еркін, әділ өтуі керек деп санайды. Абай заң шығарушы билік туралы ғана емес, сонымен қатар атқарушы билік туралы да жазады. Болыстыққа сайлану барысында бір-бірімен жарысып, бір-бірінің аяғынан шалып, өтірік уәде бергендерді көре отырып Абай билік басын келетіндер заңды білгендері дұрыс дейді. «Сәулең болса кеудеңде» [5] атты өлеңінде осы ойларын береді, атқарушы адамдардың сол кездегі биліктің осал тұстарын көріп, шыншыл, халықтың қамын ойлайтын адам болғанын қалайды.

Абайдың үшінші қара сөзінен билерді сайлау, олардың саны туралы айтқанын көреміз. Билердің санының тақ болуы керек деп жәй айтпаса керек. Билердің санының шағын болуы даулардың шешілуін жылдамдатады деген топшылауын да осы үшінші қара сөзінде береді. Абай: «Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі-тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен, дұрыс айтылған сөз. Өйтпін би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе. Ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді делдалға сайлап алып біте берсе, егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай, бітім болар еді», - дейді [3].

Сыбайлас жемқорлық мәселесі қазіргі кезеңдегі қоғам болып күресетін мәселеге айналды. Бұл Қазақстанға ғана тән емес, барлық мемлекеттерде кездесетін құбылыс. Қазақстанның барлық сала бойынша қарқынды дамуы үшін сыбайлас жемқорлықпен күресетін толыққанды жүйе жұмыс жасауы керек [6]. Пара алу, пара беру мемлекеттің дамуына айтарлықтай кедергісін келтіретіні белгілі. Мемлекеттік қызметкерлердің пара алуының кесірінен ел экономикасы зардап шегеді. Осы бағытта Абай шығармаларын оқып, зерделеу мемлекеттік қызметкерлерге ешқандай артық болмас еді. Абай облы-

сы бойынша мемлекеттік қызметкерлер арасында өткізілген «Абай және паракорлық» тақырыбындағы семинар-тренингтің қорытындысы да осы ойға келіп тірелді.

Адам құқықтарының қорғалуы демократиялық, құқықтық мемлекеттерде бірінші орынға қойылады. Қазақстан мемлекеті де осы бағыттағы саясатты ұстануда. Абай шығармаларынан да адам құқықтарының қорғалуына аса мән берілгенін көреміз. Ол билік қағидаттарын іске асыруда ресейлік саясаттың дұрыс емес екендігін айта келіп, адамның кінәсі дәлелденбей жауапқа тартуға болмайды дейді [7].

Қазіргі кезеңде мемлекетіміз адалдық қағидаттарын басты орынға қою саясатын ұстануда. Патриоттық рухтағы, жан дүниесі таза, білімді, ұлттық намысы бар жастарды тәрбиелеу мәселесі өзекті болып отыр. Құқықтық мемлекеттің әр адамы құқықтық мәдениетті бола отырып, адам құқықтарының аяқ асты тапталуына жол бермеуі керек. Өкінішке орай бүгінгі таңда деструктивті діни ағымға берілген, ұлттық құндылықтарды жоққа шығаратын, заңды менсінбей өз білгендерін жасауға талпынып, тіпті жасап жүрген жастарды қоғамнан кездестірудеміз. Осындай адамдардың билікке келуі, құқық қорғау органдарына қызметке тұруы мемлекеттің дамуына кедергісін келтіріп қана қоймай, оның болашағына қауіп төндіреді. Абай шығармаларынан біз, оның осындай адамдардан сақ болуға шақырғанын байқауымызға болады. Бұған Абайдың «Интернатта оқып жүр талай қазақ баласы» өлеңін [8, 119-б.] дәлел ретінде келтірсек болады. Ол қазіргі кезеңдегі лауазымды адамдардың бойындағы жат нәрсе – бюрократтық туралы да айтады. Қасым-Жомарт Мемлекеттік аппараттың қызметін бюрократиядан арылту жөніндегі шаралар туралы жарлыққа қол қойғанын білеміз¹. Абайдың адам құқығы және оны қорғау мәселелерін қозғауы оның құқықтық мемлекеттің идеясын меңзегені деп ұғынамыз.

Абайдың заң туралы айтқан ойлары толыққанды зерттелмей жатыр. Алғаш рет Тайыр Құлтелеев пен Айдарат Тәукелов Абайдың заңи пікірлерін зерттеуді қолға алды, бірақ зерттеу нақты аяқталмады, елдегі партиялық саясаттың, тосқауылдың салдарынан зерттеу мазмұны өзгереді. Абайдың

қатысуымен қабылданған Қарамола ережесі оның құқықтық салаға да ден қойғанын білдіреді, бірақ бұл ереже әлі толық зерттелмеген. Ереже туралы заңгер-ғалымдардың еңбектерінде, ішінара материалдар беріледі. Қазақ Совет энциклопедиясында қысқа ғана мәлімет берілген. Толыққанды, жүйеленген зерттеу жинағы жоқ. Абайдың Мүсірәлі ақсақалға айтқандары сақталған. Ол: «...оязбен сөйлестім, қазақ дауы туралы орыстың шығарған заңы бізге тура келмейтінін айттым, ояз оған тоқтап: олай болса сен қазақтың ғұрпына, әдетіне, тұрмысына лайықты заң шығарып жаз, оны съезге жиналған билерге, елге оқып бер, егер оларға ұнамағаны болса түзет, сол көптің ұнаған заңын мен бекітейін, бұдан былай қазақ ортасында белгілі заң болсын..., соны жазып жатырмын, жаңа заңды жұрт ұнатқаннан кейін ояз бекітеді». - деген екен. Бұл Ереже бізге «Абай заңдары», «Абай жазған ереже» деген атпен жетті. Құқық саласын дамытып, зерттеуде өзіндік маңызы зор бұл ережеге біраз жылдар қолға алынбады [9, 25-б.].

Бірнеше жылдардан кейін Ресей архивтерінің бірінен табылған Абайдың «Үкімет - Сенатқа» деп аталатын арызы ойшылдың құқықтық көзқарастарын зерттеу барысында жинақталған материалдарды толықтыра түседі. Абайдың құқықтық көзқарастарын зерттеуге ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы [1] өзіндік әсерін тигізді. Абайдың идеяларының дәл қазіргі кезеңде маңызды екендігін тәжірибе растап отыр.

Соттардың тәуелсіз болуы мемлекеттік билік қағидаттарының маңыздысы екендігі рас. Әділетті қоғамда соттар тек заңға ғана бағынады. Осы аталған қағидаларды Абай шығармаларынан таба аламыз. Судьяларды сайлау мәселесі бұрыннан айтылуда, бірақ іске асырылмаған.

Алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттерде бұл үрдіс жолға қойылған. Абайдың соттарды сайлау туралы ұсынысы, оның шет елдердің заңдарынан хабардар болғандығын білдіреді. [9, 27-б.]. Абайдың пайымдауында сот шешімдері заңға сүйеніп, әділ болуы шарт.

Ол: «Кез келген үкімнің яки жазықтылықты яки жазықсыздықты анықтаудың негізінде өзінің бүкіл жиынтығымен фактілер жатуға тиіс» деп тұжырымдайды.

¹ «Мемпарат қызметін бюрократиядан арылту жөніндегі шаралар туралы» ҚР Президентінің Жарлығы // <https://www.akorda.kz/kz/memleketik-apparatyn-kyzmetin-byurokratiyadan-aryltu-zhonindegi-sharalar-turaly-1333224> жүгіну күні: 14.04.2022.

«Ант» деген ұғымның мәнінің зор, жауапкершілігі жоғары екендігін ойшыл баса ескертеді. Ол ант берудің сол кездердегі элементтерін қолдануға болатындығын айтады. Аталмыш ойлар Абайдың заңгер екендігін дәлелдеп тұр. Заң ғылымдарының докторы С.Ударцев Абайды судья деп таныды [10]. Абайдың судьяларды сайлау туралы идеясы бүгінгі күні өз жалғасын тауып отыр.

ҚР Президенті Қ.К.Тоқаев жоғарғы сот судьяларын сайлау арқылы таңдау тәсілін ұсынды. Ол: «Күштік құрылымдар сотқа ықпал етпеуге тиіс. Бұл – өте маңызды. Судьяларға әкімшілік қысым көрсететін амал-тәсілдің бәрі жойылуы керек. Судьялардың қызметіне араласуды шектей отырып, олардың заң бұзғаны үшін жауапкершілігін арттырамыз. Судьяның өрескел қателік жіберген және күшін жойған әрбір сот актісін Қазылар алқасы тексеруге тиіс. «Сот төрелігін атқару сапасы» бойынша судьяларды бағалау және жауапкершілікке тарту институтын түбегейлі қайта қараған жөн.» - дейді [11]. Зерттеу барысында сот жүйесіндегі реформаларды жүргізуде Абай айтқан тұшымды ойларды негізге алу, соттардың адал болып, әділ шешімдерді шығаруына әсер ететіні дәлелденді.

Абай өз заманында әйел адамдардың құқықтары туралы айтып, әйел бостандығына назар аударады. Оны «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» атты өлеңінен байқауымызға болады. Неке мәселесінен туындайтын жағдайлар, оның ішінде әйел мен ер адамның тең болуы керектігі толғандырады. Ертеден келе жатқан некеге қатысты дәстүрлердің озығын заңдастыруды ұсынады. Құқықтық іс қаралғанда әйел адамның құқығы шектелмеуі керек екендігін баса айтады. Қазіргі кезеңде заңды тұрғыда болмаса да әменгерлік бойынша қайнысына немесе қайын ағасына тұрмысқа шықтым дегендерді кездестіреміз. Аталған жағдай қазақ қоғамында заңи реттелген. Мысалы, Қарамола Ережесінің 51 бабында: «Күйеуі қайтыс болған баласы жоқ әйел күйеуге шықпаса да мал-мүлікке ие болуға құқы бар. Күйеуге тисе бар малының сегізден бірін, баласы болса алтыдан бірін алады».- делінген [12]. Осы бапты сараласак, әменгерліктің құқықтық мәртебесін көруімізге болады. Қоғамымызда орын алып жатқан келеңсіз жағдайларды болдырмауда кейбір дәстүрлерімізді заңдастырғанымыз да жөн болар деп санаймыз.

Абай шығармаларын саралау нәтижесін-

де ойшылдың қылмыс туралы ғана емес, сонымен қатар қылмыстық заңдар мен жазалауға да тоқталғанын көруімізге болады. Сот әділ шешім шығаруда дәлелдерге сүйенеді, яғни жазаламас бұрын адамның кінәсінің дәлелденуі керек. Абай да адамды кінәсі дәлелденгенде ғана жазалаған дұрыс деп санайды [13]. Сол кездегі мал ұрлау, ұрып-соғу, күш көрсету, қорлау және т.б. құқыққа жат әрекеттерді ашып көрсетіп, оны болдырмау қажет дей отыра, құқықтық және құқыққа қарсы әрекеттерді түсіндіруге тырысады. Қылмыстық заңдарды саралау нәтижесі зайырлы қоғамның талаптарына сай қылмыстық заңнаманы ізгілендірілуге бет бұрғанын, ал қылмыстық жазаның мемлекеттік мәжбүрлеудің неғұрлым маңызды шарасы болып табылатынын анықтап отыр.

Қазіргі, біз өмір сүріп отырған қоғамда зорлық-зомбылық, соның ішінде тұрмыстық зорлық-зомбылықтың өршуі барша халықты, мемлекетімізді де алаңдатууда. Дағдарыс орталықтарына көмек сұрап жүгінгендердің саны артпаса кемімей тұр. Жүргізілген сауалнама нәтижесі тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендердің 30 пайызын әйелдер мен балалар құрайтынын көрсетті. Бүгінгі күні көтеріліп отырған осы жағдай ойшылдың өмір сүрген кезеңінде де болды. Абай оны көріп, қынжылды, өлеңдері арқылы наразылығын білдірді. Ресейдің отарлау саясатының келеңсіз тұстарын көріп өскен ол қазақ халқын білімді болуға, ғылыммен айналысуға тартады, көзі ашық, оқыған адамның биліктің көлеңке тұстарын көре біліп, оған қарсы тұра алатынын насихаттайды.

Абай шығармашылығын зерттеу нәтижесінде оның ел экономикасының дамуын қалағанына көз жеткіземіз. Оған оның өлеңдеріндегі өркениет, мәдениет, құқық, білім, ғылым т.б. ұғымдарды қолдануы дәлел. Қазақ халқының дамыған мемлекеттердегідей өмір сүруін аңсады. Қазақ елін шет мемлекеттер өздерімен тең санауы қажет дейді. Барлық азаматтардың құқықтары тең болғанда ғана адамдар қоғамда алаңсыз болады деп тұжырымдады [14].

Жемқорлық мәселесі бүгінгі күні қоғамдық қатынастардың барлық саласын жайлап отырғаны шын. Мемлекет болып онымен күресу жолдары айқындалып, адалдық қағидаттарының қатал орындалуын қадағалау барысында нормативтік-құқықтық актілер қабылданып, арнайы органдар құрылып,

әр түрлі деңгейдегі іс-шаралар жүргізілуде. Абайдың: «Әуелі Құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» [15] - деген сөздеріндегі «сау еңбек» ұғымы адал болуды көрсетіп тұр. Сонымен қатар ол адам бойындағы асыл қасиеттердің жоғалып бара жатқандығын сөз етеді. Жағымпаздарды сынайды, пара беріп билік басына келетіндердің елдің дамуына кедергісін тигізіп, қауіп төндіретінін айтады. Бұл жағдайлардың орын алуында бай адамдардың үлесі басым екендігін, қарапайым кедей халықтың шарасыз екендігін жазып, қара халықтың болашағын уайымдап, мұңаяды.

«Ұят» - адам бойындағы құндылығы басым қасиеттердің бірі. Абай бұл ұғымды былай сипаттайды: «Ұят деген адамның өз бойындағы, адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойныңа салып, сөгіп қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейді. Мұндай қылыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар» [16]. Абай: «Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да» [16, 13-б.], — деп қынжылады.

«Ұят» ұғымы қай кезеңде болсын маңыздылығын жоймайтын құндылық. Қазіргі қоғамда ұяттан аттап, жат қылықтарға бой алдырған жастарымыздың кездесуі әрине, көңілімізге кірбің түсіреді. Оған дәлел әлеуметтік желідегі әдепсіз жазбалар, бейнероликтер, үлкендерге деген құрметтің жоқтығы, қоғамдық орындарда ұятсыз әрекеттерді жасау т.с.с. Ата-бабаларымыздан келе жатқан тамаша салт-дәстүрімізді жоғалтпай, жастардың бойына Абай аңсаған құндылықтарды сіңіре отырып тәрбиелеу бүгінгі аға және орта буынның еншісі деп ойлаймыз. Бұл жерде, әр адам өзін-өзі тәрбиелеу керек деген қағиданы да жоққа шығармаймыз. Болашақта «ұят болады» культінің құқықтық өмірдегі көріністерін де қоғам талқысына салу керек деп ойлаймыз [17].

Абай шығармашылығын насихаттау мемлекет тарапынан қолға алынған, «Абай әлемі» пәні оқытылады, «Абайтану» орталықтары жұмыс жасайды. Бүгінгі қоғам дамуында аса қажет болып отырған Абай әлемінің осындай тамаша тұстарын ала

отырып, насихаттау жастарды аталған жат қылықтардан ада болуға жетелеуде өз нәтижелерін береді деп санаймыз. Бұл салада Абай білім мен ғылымға аса ден қояды. Адам бала кезінен білімді болуға талпынуы керек. Бұл жерде ата-анасының тәрбиесінің мәні зор болмақ. Отбасылық тәрбие тәрбиенің барлық саласының бастауы болуы қажет. Отбасында дұрыс тәрбие алған баланы ары қарай адал азамат ретінде шыңдау қоғамдық орындардың еншісінде. Адал да әділ тұлғаның қалыптасуында білім беру мекемелерінің ролі зор. Абай шығармаларының мазмұнды, жүйелі оқытылуы біз көтерген мәселелердің шешуін жеделдететін шарттардың бірі. Абайды тану деңгейін анықтау мақсатында жүргізілген сауалнама нәтижесінде Абайдың құқықтық идеясын насихаттау әлі де өз деңгейінде емес екендігіне көз жеткіздік.

Бүгінгі күні интеллектуалды ұлт қалыптастыру идеясы айтылуда, оның түпкі мәні қоғамдағы зиялы, білімдар адамдардың елдің болашағы, оның дамуы туралы болжауы, ой-пікірлері. Аталғандардың негізін біз Абай шығармашылығынан көре аламыз. Қазіргі заман талабына сай ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу рухани жаңғыруымыздың бір көрінісі болмақ.

Қорытынды

Қазіргі таңда құқықтық нигилизмді (құқықты жоққа шығаруды) жеңуіміз қажет, оған көпшіліктің таң қалуын тоқтатып, заңға деген сый, құрметтеуге тәрбиелеу және жауапкершілік сезімдерін ояту қажеттілігі, яғни бұл жерде жемқорлық, заңды басынушылықтар, заңға немқұрайлы қарауға жол бермеу керектігін және аталғандар құқықтық жүйеге кереғар екендігін түсіндіру керек. Абайдың саяси, құқықтық пікірлері сол кездегі мәселелерге ғана арналып қоймай, бүгінгі таңдағы күн тәртібінде тұрған өткір проблемаларға нақты жауап беретін өміршендігімен құнды. Абайдың қара сөздері мен өлеңдерін оқып қана қоймай, талдап, талқылап, ой елегінен өткізу, бүгінгі күні орын алып отырған келеңсіз жағдайлардың алдын алып, болдырмауда пайдалану барша қазақстандықтардың борышы болуы керек деп ойлаймыз. Сол себепті Абай шығармашылығының құқықтық қырларының зерттеліп, іс-тәжірибеде қолдануы маңызды.

Бүгінгі таңда шетелдіктер де өз өмір-

лерінде, қоғамдық қатынастарда қолдану үшін Абай идеяларына қызығушылық танытуда. Прага (Чехия), Минск (Белоруссия), Абу-Даби (БАЭ) қалаларында Абай орталықтары ашылған. Бұл орталықтарда Қазақстанда жоқ Абай еңбектерінің бар екендігі белгілі болды. Еліміз Абай шығар-

машылығы арқылы ұлттық бітім-болмысымызды әлемге көрсетуде. Абай тек қазақ халқына ғана емес, әлем үшін өшпестей із қалдырды. Ендеше, бізге қазіргі уақытта Абай айтқан «Ақылмен ойлап сөйлемек» [3] керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тоқаев Қ.К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан. 2020 жыл. - 09 қаңтар. – Б.2.
2. Абай Құнанбайұлының достық туралы ой орамдары // https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/asyil_soz/45536/?ysclid=lhycgjaytd541370827 жүгіну күні: 27.04.2017.
3. Абайдың қара сөздері // <https://abai.kz/post/6> жүгіну күні: 08.05.2009.
4. Тағы да народный сот хақында // https://vk.com/wall-38304529_288577?ysclid=lhycsf0be15121385 жүгіну күні: 19.01.2016.
5. Сәулең болса кеудеңде // <https://bilim-all.kz/olen/550?ysclid=lhypa3qda928476057> жүгіну күні: 16.04.2015.
6. Сарпекоев Р.К. Коррупция - это болезнь: [внесены изменения и дополнения в законодательные акты РК по вопросам противодействия коррупции] // Казахстанская правда. - 2020. - 21 октябрь. - С. 6.
7. Бирманова А.И. Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам туралы идеялардың саяси-құқықтық ілімдер тарихында қалыптасуы // Қарағанды университетінің хабаршысы. 2011. <https://articlekz.com/kk/article/15858>
8. Абай Құнанбайұлы. Өкінішті көп өмір кеткен өтіп...: Олеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: «Раритет», 2008. – 384 б.
9. Өзбекұлы С. Абай және адам құқы. - Алматы. Жеті Жарғы, 1995. - 112 б.
10. Ударцев С.Ф. Абай Құнанбаев: мыслитель, судья, законодатель // <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=294> дата обращения: 02.05.2013.
11. Тоқаев Қ.К. Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам // Мемлекет басшысының қазақстан халқына жолдауы // <https://www.gov.kz/memleket/entities/aqmola-madeniet/documents/details/340635?lang=kk&ysclid=lh7zq5so1345607058> жүгіну күні: 01.09.2022.
12. Бонабаева А.Т., Газизова Н.С. Абай Құнанбаев өлеңдерінің ерекшеліктері // «Последние тенденции в области науки и образования» Материалы научно-практической конференции. Нефтекамск, 31.01.2022. – С. 242-245
13. Абеннова Г.Ж. Қазақстан Республикасында парақорлыққа - сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске арналған іс-шаралардың көрінісі // ҚазҰУ Хабаршысы. <https://articlekz.com/kk/article/17188> жүгіну күні: 2009.
14. Каренов Р.С. Хакім Абайдың «Қара сөздер» атты керемет философиялық мұрасы. Туғанына 170 жыл толуына орай // Қарағанды университетінің хабаршысы.. <https://articlekz.com/kk/article/15468> жүгіну күні: 2015
15. Кенжеғарев Н. Абайдың қара сөздері һәм қазіргі қоғам // <https://www.abai.kz/post/39273> жүгіну күні: 14.01. 2015.
16. Пангереев А. Абай танымындағы табиғат, ғалам, адам концепциясы. // «Абай мұрасы қоғамдық сананың жаңғыру контекстінде» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Ақтау. 05.05.2020. file:///C:/Users/%D0%A1%D0%B5%D0%B%D0%B5%D0%B9/Downloads/abai2020-1.pdf
17. Газизова Н.С. Абай әлеміндегі адам құқығы және қазіргі кезең // «Ұлы Даланың жеті қыры: жаһанданған әлем және ұлттық-мәдени түп- тамырымыз»: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының Семей: Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, 2020.- Б.119-125.

REFERENCES

1. Toqaeв Q.K. *Abai jáne XXI ғасырдағы Qazaqstan* // *Egemen Qazaqstan*. 2020jыл. - 09 қаңтар. – B.2.
2. *Abai Qunanbaulynyń dostyq týraly oi oramdary* // https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/asyil_soz/45536/?ysclid=lhycgaty541370827 júginý kúni: 27.04.2017.
3. *Abaidyń qara sózderi* // <https://abai.kz/post/6> júginý kúni: 08.05.2009.
4. *Тағы да narodnyi sot haqynda* // https://vk.com/wall-38304529_288577?ysclid=lhyocfp0be15121385 júginý kúni: 19.01.2016.
5. *Sáýleń bolsa keydeńde* // <https://bilim-all.kz/olen/550?ysclid=lhupa3qda928476057> júginý kúni: 16.04.2015.
6. Sarpekov R.K. *Korrýptsua - eto bolezni: [vneseny izmeneniua i dopolneniua v zakonodatelnye akty RK po voprosam protivodeistviua korrýptsu]* // *Kazahstanskaia pravda*. - 2020. - 21 oktiabr. - S. 6.
7. Birmanova A.I. *Quqyqtyq memleket pen azamattyq qoғam týraly ideialardyń saiasy-quqyqtyq ilimler tarihynda qalyptasýy* // *Qaraғandy ýniversitetiniń habarshysy*. 2011. <https://articlekz.com/kk/article/15858>
8. *Abai Qunanbauly. Ókinishti kóp ómir ketken ótip...: Óleńder, poemalar, qara sózder.* – Almaty: «Raritet», 2008. – 384 b.
9. Ózbekuly S. *Abai jáne adam quqy.* - Almaty. Jeti Jarǵy, 1995. - 112 b.
10. Ýdartsev S.F. *Abai Kýnanbaev: myslitel, sýdia, zakonodatel* // <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=294&data=obra‎eniua:02.05.2013>.
11. Toqaeв Q.K. *Ádilette memleket. Birtutas ult. Berekeli qoғam* // <https://www.gov.kz/memleket/entities/aqmola-madeniet/documents/details/340635?lang=kk&ysclid=lhr7zq5so1345607058> júginý kúni: 01.09.2022.
12. Bopabaeva A.T., Gazizova N.S. *Abai Qunanbaev óleńderiniń erekshelekteri* // «Poslednie tendentsii v oblasti nauki i obrazovaniia» *Materialy naýchno-prakticheskoi konferentsii. Neftekamsk*, 31.01.2022. – S. 242-245 http://science-peace.ru/files/PTONO_2022.pdf
13. Abenova G.J. *Qazaqstan Respýblikasynda paraqorlyqqa - sybailas jemqorlyqqa qarsy kúreske arnalǵan is-sharalardyń kórinisi* // *QazUÝ Habarshysy*. 2009. <https://articlekz.com/kk/article/17188>
14. Karenov R.S. *Hakim Abaidyń «Qara sózder» atty keremet filosofialyq murasy. Týǵanyna 170 jyl tolýyna oraı* // <https://articlekz.com/kk/article/15468>
15. Kenjégarev N. *Abaidyń qara sózderi hám qazirgi qoғam* // <https://www.abai.kz/post/39273> júginý kúni: 14.01. 2015.
16. Pangareev A. *Abai tanymyndaǵy tabıǵat, ǵalam, adam konsepsiasy.* // "Abai murasy qoғamdyq sananyń jańǵyrý konteksinde" *Respýblikalyq ǵylymi-tájiribelik konferentsia materialdary. Aqtaý. 05.05.2020.* <file:///C:/Users/%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%B9/Downloads/abai2020-1.pdf>
17. Gazizova N.S. *Abai álemindegi adam quqyǵy jáne qazirgi kezeń* // «Uly Dalanyń jeti qyry: jahandangan álem jáne ulttyq-mádeni túp- tamyrymyz»: *Halyqaralyq ǵylymi-tájiribelik konferentsiuary materialdarynyń jinaǵy* = «Sem granei Velikoi stepi: globalnyi mir i natsionalno-kýltýrnye korni»: *Sbornik materialov Mejdýnarodnoi naýchno-prakticheskoi konferentsii – Semei: Semei qalasynyń Shákárim atyndaǵy memlekettik ýniversiteti*, 2020.- B.119-125.